

מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים

על מגמות התהוות בסוריה

מאת אלוף (מיל") גרשון הכהן

מבט מבס"א, מס' 2,327, 28 בינואר 2025

תקציר: קריסת משטר אסד בסוריה חושפת את המזרח התיכון כמערכת אקולוגית דינמית בה שינויים קטנים יכולים להוביל להפתעות גדולות. צה"ל הגיב במהירות בשלוש מטרות: חיזוק ההגנה ברמת הגולן, השמדת אמצעי הלחימה הסוריים, והקרנת עוצמה במרחב. המציאות האזורית מעוצבת על-ידי זיכרונות היסטוריים, חלומות דתיים ולאומיים, ואינה מתנהלת לפי מודל יציב וליניארי. המדינות באזור שואפות למעורבות אקטיבית מעבר לגבולותיהן, וישראל נדרשת לאמץ גישה אסטרטגית גמישה יותר של השתלבות במרחב במקום התכנסות פנימית. האירועים בסוריה הוכיחו שוב שהגישה של וילה בג'ונגל שמשמעותה הסתגרות מפני הסביבה החיצונית איננה משרתת את המטרות הישראליות.

קריסת משטר אסד בסוריה, הטילה אור חדש על המגמות רחבות ההיקף של המלחמה. מרבית הישראלים עדיין מתקשים לתפוס שיחיא סינוואר ציפה שמה שקרה למשטר אסד וצבאו אשר נמוגו תוך כעשרה ימים, יקרה למדינת ישראל עם מהלומת השבעה באוקטובר. האתגרים הקשים והבלתי צפויים עדיין רבים, המציאות הסוחפת בהתהוותה אל הבלתי נודע, עדיין נטועה באי-וודאות חסרת תקדים, אבל באופק מסתמנים קווי אור של תקווה.

חוסר הרצון של חיילי צבא סוריה לחרף נפשם למען שלטון משפחת אסד, שהפך לעיון ומנוכר לרוב העם הסורי, היה גורם משמעותי בהתפרקות המהירה של המשטר הסורי. ראוי לישראלים להפנים שזה מה שהיה עלול לקרות גם לנו בבוקר השבעה באוקטובר. למתכנני המלחמה בהנהגת החמאס היה יסוד סביר להניח שצה"ל, שיוכה במכת פתע אליה יצטרפו בתודעת ההזדמנות הגדולה כל יתר גורמי ציר טבעת האש האיראנית ביזרות החוץ והפנים, יקלע לאובדן עשתונות עד כדי קריסה. המאבקים הפנימיים שהתעצמו בחברה הישראלית בשנה שקדמה למלחמה, סימנו לאויבי ישראל כי הגיעה שעתם המיוחלת.

אויבי ישראל זיהו את חולשת כוח העמידה הישראלי לנשיאה בנטל מלחמה מתמשכת ועמדו משתאים לנוכח גילויי הכוחות שהיו אצורים בצה"ל ובחברה הישראלית. במכון מחקר ערבי בו יושבים חוקרים מצריים וסוריים, כתבו: "צריך לבדוק מחדש את הנחות היסוד לפיהן ישראל לא יכולה לעמוד במלחמה ארוכת טווח... העמידה האיתנה של ישראל בשנה החולפת היא לא מה שציפו, הם ציפו שישראל לא תחזיק מעמד, שהלחצים מבית ומחוץ יכריעו אותה" (הופיע ברוטר).

התפרצות מפתיעה בסוריה

מתקפת הפתע של המורדים מחייבת את ישראל במעקב צבאי אחראי. השיעור העיקרי מתחיל במבט כולל על ההיגיון האסטרטגי שמניע את אזור המזרח התיכון. הלקח שרבים במערב מסרבים לקבל מצביע על הדינמיקה באזור אי-יציבות מתמדת, כנובעת מהתנהלות האזור בדפוסי מערכת אקולוגית. מערכת אקולוגית רגישה לכל שינוי קטן, עליה בגידול הבקר לדוגמה, משפיעה ישירות על התרחבות החור באוזון ועל מצב האקלים על פני כדור הארץ. ההיפך הרעיוני של מערכת אקולוגית ניתן לייצוג במערכת רכבות משוכללת. במערכת הרכבות יציבות התפעול מתוכננת ומנוהלת בתכנון לינארי הנדסי. במערכת אקולוגית לעומת זאת, היציבות היא תוצאה של שיווי משקל מערכתי והוא תמיד ארעי ורגיש לשינויים. המצב במזרח התיכון מבטא היגיון של מערכת אקולוגית, שינוי במערכת הכוחות באחד האזורים, כמו שינוי בכוחו של חזבאללה בלבנון, מחולל שינוי באזורים אחרים בדינמיקה שמוציאה את המערכת כולה משיווי משקל.

שאיפת התרבות המערבית לכינון מציאות של יציבות בת קיימא מתקשה לקבל שהמצב האזורי במזרח התיכון - כנתון במערכת היחסים בין חמולות, שבטים וארגוני טרור רדיקליים - מתהווה מטבעו במערכת שמתנהלת בדינמיקה של מערכת אקולוגית.

הישגי המלחמה הישראלית נגד חזבאללה בלבנון ונגד חמאס ברצועת עזה, חוללו תנאים חדשים שסימנו הזדמנות למאבק מפתיע ולהתפרצות מתקפת המורדים הסונית נגד שליטת צבא אסד והמליציות השיעיות האיראניות.

החיפוש המתמיד של גורמי המערכת במזרח התיכון, אחר הזדמנויות ללחימה חדשה, טמון בכך שמצבי רגיעה גם כאשר הם ממושכים, נתפסים מיסודם כארעיים, סוג של הודנה, מצב בו לפי שעה מכירים שלא נכון להמשיך להילחם. אבל ברגע של תפנית בנסיבות האזוריות הכול עומד לבחינה מחדש. איש המערב במבטו על הדינמיקה המזרח תיכונית, נאחז באמונה שגם אם ההודנה מתחילה עבור איש המזרח התיכון בהיגיון ארעי, מרגע שתתבסס היציבות שוב לא יהיה קיים רצון לחזור ללחימה. אך איש המערב אינו מבין שמדובר באנשי אמונה, ועל חלומות דתיים לא מנהלים משא ומתן.

הטורקים חולמים על שיבה אל מרחבי האימפריה העות'מנית. לחאלב היה בעבר תפקיד כלכלי וסמלי מרכזי בקשר אל עריי עמק חראן בטורקיה בהן העיר שלי - עורפה. לאחר נסיגת נפוליון ממצרים ומארץ ישראל, שאף מוחמד עלי, שליט מצרים, להרחיב שליטתו מארץ ישראל עד חאלב. בשנים 1839-1841 התנהלה באזור המלחמה המצרית-עות'מנית השנייה. בסיוע כוח משלוח בריטי, הביסו העות'מנים את צבא מצרים והדפו אותו מאזור חאלב עד פאתי סיני. סוריה הגדולה שהתפרסה עד ארץ ישראל, חזרה לשליטת העות'מנים. אל הסדר האזורי הזה שואפת טורקיה. המאבק התחיל מבחינתם בחאלב בחתירה אל דמשק על מסגדיה המשמעותיים למורשת האסלאם הסוני.

הסוגייה משמעותית הרבה יותר מהנעה על-ידי זיכרונות עבר. לעבר באזור הזה, יש נוכחות מעשית בהנעת מאבקים דתיים ולאומיים. כך למשל למדתי בביקור בביתן האיראני בתערוכת אקספו בשנחאי, מול כניסת המבקרים, הוצגה על כל הקיר מפת האימפריה הפרסית מימי דריווש בסוג של הצהרה כי אל העבר המפואר הזה במרחבי המזרח התיכון, שואפת איראן לשוב. זהו הכוח המניע באזור, גם לגבולות שזכו לתוקף בינלאומי דוגמת גבולות סייקס פיקו, אין במזרח התיכון תוקף שגובר על חלומות דתיים ולאומיים אשר אינם דועכים, אלא ממתינים להזדמנות נכונה.

לאמריקנים שממשיכים לבקש סדר אזורי יציב ובר קיימא, כדאי להציע להתייחס למצב כמו על סופות ההוריקן שמתפרצות מן האוקיינוסים ומכות את היבשת מתוך מערכת כוחות שאינה בשליטת האדם.

לא שאין יכולות לריסון ולהשהיית מאבקים בכאוס האזורי במזרח התיכון, אבל גם בהסדרים שנראים כמבטיחים סוג של יציבות ורגיעה, יש רגישות מתמדת לגורמי מערכת בלתי צפויים.

הערה טקטית

מתקפת המורדים מלמדת גם לקח גם טקטי חשוב על מאפייני המלחמה החדשה. כמו בשבעה באוקטובר ראינו התפרצות של קרב תנועה מהיר, על בסיס כלים אזרחיים בהם אופנועים, רכבי שטח וטנדרים בקבוצות ניידות וזריזות.

כל מי שמבטיח מדינה פלסטינית מפורזת, בוודאי אינו יכול למנוע מהמדינה הפלסטינית רכש אופנועים ורכבי שטח. ראוי למדינת ישראל לדמיין כיצד נראית קבוצת סער על אופנועים וגיפים שפורצת בהפתעה מטול כרם-קלקיליה לביתור רצועת החוף. יש להפנים כי צה"ל עם כל עוצמתו אינו יכול להבטיח עליונות מוחצת בכל הקשר.

תכלית פעולות צה"ל בסוריה

את צונמי מהלומת המורדים שמוטט את השלטון הסורי וצבאו, גם טובי מומחי המודיעין התקשו לחזות. טמון כאן שיעור גדול בהכרת מגבלות ידע האדם ביומרותיו לדעת ולשלוט במה שקורה בפתאומיות בלתי ניתנת לחיזוי. דווקא בשל כך, ההתארגנות המהירה של ההנהגה הישראלית ושל צה"ל למענה רלוונטי למול ההפתעה, ראויה להערכה מיוחדת.

המענה המבצעי המהיר של צה"ל מול ההתהוות בסוריה, הוכוון על-ידי שלוש תכליות:

התכלית הראשונה, הכרחית במידיותה, מוקדה לחיזוק מאמץ ההגנה על רמת הגולן. ראוי לציין לטובה שהערכות לחיזוק והרחבת מערכי ההגנה בגולן - בפעולות יזומות ממזרח לגדר הגבול - החלה באוגדת הגולן בתמיכת פיקוד הצפון, כבר לפני כמה חודשים. הכנות אלה, אפשרו את המענה המהיר להרחבת האחיזה ההגנתית לשטחים חיוניים במרחב החיץ שהוגדר בהסכם הפרדת הכוחות 1974 בין ישראל לבין סוריה, בתוך כך השתלט צה"ל גם על שיאי רכס החרמון במיקום שמאפשר השפעה לעומק סוריה ודרום לבנון.

התכלית השנייה, מוקדה בהשמדת אמצעי הלחימה הרבים שהותיר הצבא הסורי במרחבי סוריה. בתקיפה חסרת תקדים בהיקפה, של חיל האוויר וחיל הים הישראלי, הושמדו מערכי נשק שאילו היו נותרים כשירים במרחב, היו עלולים להיות מופעלים נגד מדינת ישראל. גם מאמץ זה בוצע בתנופה מהירה ובניהול מדויק.

התכלית השלישית, מיועדת להקרנת עוצמה למול המרחב הכאוטי, בהדגשת המסר שלמדינת ישראל יש עניין ביטחוני-אסטרטגי במגמות המתפתחות בסוריה ובשל כך היא לא תסתפק בתצפית פסיבית על המגמות המתפתחות. ראש הממשלה נתניהו הדגיש בתבונה כי ישראל תשתדל שלא להתערב בכיווני המיסוד של הסדר החדש המתארגן בסוריה. אולם לישראל יש עניין בהשפעה על ההתפתחויות בדרום סוריה באגן הירמוק, שם פעלו עד לפני זמן קצר מליציות שיעיות במאמצי הברחת אמצעי הלחימה לרשות הפלסטינית, ולעבר ממלכת ירדן. במבט צפונה, ממרחבי החרמון, יש לישראל עניין ראשון במעלה, לשמר את

בידוד חזבאללה בלבנון מכל אפשרות של תגבור דרך סוריה באמצעי לחימה חדשים.

שתי התכליות הראשונות, הושגו באופן מעורר השתאות. התכלית השלישית מורכבת ותחייב מעקב דינמי משולב במאמץ בינלאומי, בציפייה לתשומת לב אמריקנית, בהדגשת האינטרסים הישראליים.

בינתיים המצב בסוריה ממשיך להיות נתון באי-וודאות חסרת תקדים.

הרב יונתן זקס הפנה באחד ממאמריו, לספר אי-וודאות רדיקאלית של הכלכלנים הבריטיים John Kay Mervin King: Radical Uncertainty. טענת הספר מדגישה את ההבחנה בין ניהול סיכונים לבין אי-וודאות. את הסיכון ניתן לחשב, אך לא את אי-וודאות. לכן, במצבי אי-וודאות הם ממליצים להתמקד בהבנת המצב, בשאלה מה מתרחש, ועל השאלה הזו לענות לא בחישובי הסתברויות, אלא בהתבוננות שצריכה להיות פנויה למבט חדש להכרה באיומים חדשים. זה המצב בו מטולטלת כרגע המערכת האזורית.

ההכונה הטורקית להנהגת אל ג'ולאני מנהיג המורדים, מחייבת דאגה רבה. הנשיא ארדואן אינו מסתיר את שאיפתו לקידום חידושה של האימפריה העות'מנית. לכיבוש דמשק בידי כוחות מוסלמיים סוניים, יש עוצמה מלהיבה שעלולה ללכד מחדש כוחות אסלאמיים ראדיקליים, עד כדי התבססות מחודשת של מדינת אל קאעידה בסוריה. דאגות אלה, צריכות להתברר ובמיקוד להן מיועדת התכלית השלישית לפעולות צה"ל במרחב.

בתוך כך בהנהגת ארדואן, המחוז הכורדי ממזרח לנהר פרת, מאוים במתקפה צבאית לחיסולו. בסוגיה זו, תבחן יכולתו של הממשל האמריקני לעמוד להגנת בני הברית הכורדים.

עם התפרקותו של הסדר המדינתי שנבנה עם הסכמי סייקס פיקו בתום מלחמת העולם הראשונה, נוצרה הזדמנות לתיקון עוול שנעשה לכורדים באותם הימים. הנשיא האמריקאי ווילסון התנה אז את כניסת ארצות הברית למלחמה, בדרישה לפירוק האימפריות ובמתן הגדרה עצמית ללאומים חסרי מדינה. דאגת הקהילה הבינלאומית לזכות ההגדרה העצמית של מיעוטים מוקדה במאה השנים האחרונות בעיקר בסוגיה הפלסטינית. בשעה זו ראוי להזכיר כי כשלושים מיליון כורדים נלכדו במאה האחרונה ללא כל אפשרות למדינה.

בפני ארצות הברית כמעצמה עומד בשלב זה, אתגר חסר תקדים במבחן יכולתה להשפיע על עיצוב המגמות המתהוות בכאוס האזורי שנוצר בסוריה.

בכל מלחמות ישראל בעבר, גם במלחמת העצמאות, היה סיום המלחמה נתון בהסכמים עם מדינות בעלות זהות מוכרת שהיו קיימות לפני המלחמה והמשיכו להתקיים לאחריה. כאן לראשונה עומדת מדינת ישראל בפני מציאות בלתי נודעת בעליל. אופק המגמות המתהוות עדיין לא נוצר ולפני מדינת ישראל תקופת מבחן גורלית שמעולם לא התנסתה בה.

התפכחות ישראלית בסוריה

קריסת שלטון אסד והמגמות המתהוות בסוריה בשבועות האחרונים, חייבו את מדינת ישראל למענה מידי שהיה כרוך בפריצת מחסומי תודעת הווילה בג'ונגל. בנוסף למאמץ ההגנתי שחייב את צה"ל לחדירה למרחבי אזור החיץ - בין ישראל לבין סוריה - למאמץ האחיזה הישראלית במרחב הסורי בקדמת הגבול יועדה תכלית אסטרטגית מיוחדת להקרנת כוח צבאי ישראלי על המגמות המתפתחות בסוריה. המהלך הזה מבטא את ההבנה שאם ישראל תתייצב בתצפית פסיבית בהגנה על קו גבול רמת הגולן, ללא ההעזה ליציאה מעבר לחומות הווילה, לא

יהיו בידיה המנופים המתאימים ליצירת עמדת השפעה ומיקוח להבטחת האינטרסים הביטחוניים הישראליים במערכת המתהווה בסוריה ובלבנון. במבט הזה, באורח פלא, ההתפתחויות בסוריה אילצו את מדיניות הביטחון הישראלית לניפוץ החסמים שכבלו אותה עם התכנסותה התודעתית ארוכת השנים אל גבולות הווילה.

מחלוקת מימי בראשית

מראשית המפעל הציוני, התמודד היישוב היהודי בגלוי ובסמוי במתח בין שתי המגמות - התכנסות אל גבולות הווילה, או השתלבות במרחב הערבי. המתח קיבל ביטוי גם מבחינה אדריכלית. בעוד מושבות העלייה הראשונה נבנו לאורך ציר ראשי, דוגמת כפר תבור ויבנאל, באופן שאפשר תנועת ערבים ויהודים דרך המושבה, היישובים שנבנו בעלייה השלישית והלאה נבנו מחוץ לדרך הראשית במבנה של מחנה סגור. מתוך כך, עם התמודדות במאורעות, במיוחד במאורעות 1936-39, ופעילות פלוגות השדה של יצחק שדה ווינגיט, נוצרה מחלוקת בשאלת היציאה מהגדר אל המרחב.

בספרה *חלב היונה*, מספרת אניטה שפירא על האופן בו ניסה אורד וינגיט להוביל את אנשיו לפעילות הגנה אקטיבית מחוץ לגדר. גישתו של וינגיט עוררה בקיבוצי עמק יזרעאל דחייה והתנגדות, שנבעה מהשאלה היכן הקו שבו ברור לכל כי מגנים על הקיום? האם רק על קו הגדר? האם היציאה מהגדר היא כבר משהו המצוי מעבר לכורח שעליו מגנים ככורח קיומי? הדיון התנהל לא רק בממד הערכי מוסרי, הוא התחיל בממד המבצעי. תפיסת ההגנה של יצחק שדה ווינגיט קבעה את הכורח המבצעי ליציאה החוצה לחיכוך במרחב שמחוץ לגדרות היישובים. זו הייתה תפיסת אנשי השומר, כבר בראשית התגבשות כוח המגן העברי. התנועה החופשית במרחב שמחוץ ליישובים, הייתה עבורם לא רק צורך במילוי משימת ההגנה, אלא ביטוי לשאיפה להשתלבותם במרחב גם בממד התרבותי.

בהכרת הצורך להשתלבות אזורית פעילה, כבר בשנותיה הראשונות, פנתה מדינת ישראל בהנהגת בן גוריון, לפעילות יזומה במרחבים שמחוץ לגבולות המדינה. כשבישראל עדיין שלט משטר צנע כלכלי, פעלו במדינות אפריקה משלחות ישראליות בתחומי החקלאות והביטחון. בשנות השישים סייעה ישראל לכורדים העיראקיים בהשתתפות צנחנים ישראליים בלחימה נגד צבא עיראק.

מהות הפער התפיסתי

בין הגישה המסתגרת בגבולות הווילה, לבין הגישה המחייבת מעורבות אקטיבית במרחב שמעבר לגבולות, קיים פער תפיסתי עמוק בתפיסת המציאות. השאיפה להתכנסות מבוססת במידה רבה על ההנחה שניתן לייצב את מצבה הביטחוני של מדינה ביצירת סטטוס קוו של גבולות, בהתכנסות כל מדינה לפעילות בתחומי גבולותיה. בשוויץ, לדוגמה, הצליחו בנסיבות ההיסטוריות האירופיות, לקיים מצב של סטטוס קוו הנתפס כסופי וקבוע. הגישה השנייה מערערת על הנחת היכולת לשימור תנאי קיום בסטטוס קוו יציב וסופי. המציאות האנושית, בוודאי במערכת הזיקות בין מדינות נתונה לשינויים ולטלטלות בלתי צפויות. מעמדה האסטרטגי של מדינה נבחן בגישה זו לא רק במה שהיא מצליחה לייצב בשטחה הריבוני, אלא גם בברירות שהיא מקיימת עם ישויות במרחב, וביכולת למעורבות אקטיבית במרחבי ההשפעה המעצבים מגמות אזוריות. כך פועלת טורקיה בלוב ובקרן אפריקה, ועכשיו ניגשת להקמת בסיסים צבאיים בלב המרחב הסורי. מצרים פועלת לאחרונה במעורבות צבאית בסומליה, וגם קטאר, באמצעות יכולותיה הכספיות, פועלת במרחב האזורי, וגם הרחק מעבר לאוקיינוס.

המוסד וסוכניו פעלו ופועלים בהצטיינות בחיכוך ובמעורבות במעגלים הקרובים והרחוקים מחוץ למדינת ישראל. אולם לעיתים נדרשת גם מעורבות בנוכחות גלויה, לא רק צבאית. מגמת ההתכנסות הישראלית לגבולות הווילה, בהשלכותיה הביטחוניות והתרבותיות התגלתה בכישלונה. גם בממד הזה, תפיסת הביטחון הלאומי הישראלית, נדרשת לעדכון מהותי.

אלוף (מיל") גרשון הכהן הוא עמית מחקר בכיר במרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים. שירת בצה"ל במשך ארבעים ושתיים שנים. פיקד על חיילים בקרבות מול מצרים וסוריה. לשעבר מפקד גיס ומפקד המכללות הצבאיות.